

Д. І. БЛІФЕЛЬД

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕМЕСЛО ТА РЕМІСНИКІВ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ ІХ—Х ст.

До недавнього часу на товарне виробництво при феодализмі, особливо на ранніх етапах його розвитку, майже зовсім не зверталось уваги, і в історичній науці це питання не досліджувалось. Вважали, що натуральне господарство, яке є характерною рисою феодализму, нібито виключає товарне виробництво. Таке становище не можна вважати за нормальне.

У своїй праці «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» Й. В. Сталін вказував, що «товарне виробництво старше, ніж капіталістичне виробництво. Воно існувало при рабовласницькому ладі і обслуговувало його, проте не привело до капіталізму. Воно існувало при феодализмі і обслуговувало його, однак, незважаючи на те, що воно підготувало деякі умови для капіталістичного виробництва, не привело до капіталізму»¹.

Ці вказівки Й. В. Сталіна мають винятково важливе значення для розуміння різних сторін економічного життя докапіталістичних суспільств, зокрема суспільства феодального.

Товарне виробництво виникає, як відомо, на верхньому ступені варварства, із здійсненням другого суспільного поділу праці — відокремлення ремесла від землеробства².

Дальший розвиток товарного виробництва відбувається вже в умовах класового суспільства, зокрема феодального. Рівень розвитку товарного виробництва обумовлюється продуктивністю праці в сільському господарстві, з одного боку, і продуктивністю праці в ремісничому виробництві, масовістю і поширеністю його продукції — з другого.

Таким чином, найважливішим питанням історії древньоруського ремесла, в плані загальної характеристики рівня соціально-економічного розвитку древньої Русі в цілому, є питання про масовість продукції ремісничого виробництва, що характеризує постійність риночних зв'язків між виробниками різної продукції.

Не менш важливим є також питання про самих ремісників, про їх майнове розшарування, про появу багатой ремісничої верхівки, що визначає феодальний характер ремесла, хоча б у початкових формах.

Для раннього періоду Київської Русі ці питання особливо важливі, але, на жаль, найменш досліджені.

В даній статті ми не ставимо метою розв'язати вказані питання, а робимо лише спробу звести, хоча б в основному, археологічний матеріал, що стосується цієї теми, насамперед здобутий дослідженнями останніх років, маючи на увазі, що ґрунтовна розробка цього матеріалу — справа дальших досліджень.

¹ Й. В. Сталін, Економічні проблеми соціалізму в СРСР, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 15.

² Див. Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполітвидав УРСР, 1948, стор. 127.

Ставлячи питання про масовість продукції ремісничого виробництва в ранній період Київської Русі, ми, зрозуміло, не маємо на увазі якихось статистичних даних. Мова може йти лише про деякі показники, які дають підстави для загальних міркувань з цього приводу. При цьому слід підкреслити, що джерела в цьому відношенні дуже обмежені і не охоплюють всіх галузей ремесла, а лише деякі, та й то далеко не в повній мірі.

Б. А. Рибаків, підбиваючи підсумки докладного дослідження історії древньоруського ремесла в домонгольський період, відзначає, що «під впливом установлених зв'язків з ринком руські ремісники XI—XII ст. удосконалюють свою техніку, намагаючись забезпечити масовий випуск продукції (напр., кам'яні ливарні форми, заміна чеканки штамповкою та ін.)»¹. Появу тенденції до прискорення і деякої механізації процесу виробництва з метою забезпечення масовості продукції автор відносить приблизно на середину XI ст.² У світлі нових матеріалів можна твердити, що це явище, або ж принаймні появу тенденції до прискорення процесу виробництва, слід віднести до більш раннього часу.

У цьому відношенні дуже показовим є поховання ювеліра з Пересопницького могильника. В похованні знайдено досить великий набір різних штампів для виготовлення прикрас, найбільш розповсюджених у скарбах Київської Русі X ст.: кілька видів бус, сережок і, можливо, лунниць³. Тут, правда, штампуються тільки окремі частини виробу, майстрові залишається ще досить копітка і трудомістка робота — монтаж, припайка зерні та ін. Проте прагнення до прискорення процесу виробництва, до масовості його продукції тут виступають цілком виразно.

Зазначене поховання з Пересопницького могильника датується X ст., і на цій підставі Б. О. Рибаків відносить появу техніки тиснення за допомогою штампів на середину X ст.⁴ Але різноманітність видів пересопницьких штампів, їх технічна досконалість, генетична пов'язаність сережок, що виготовлялись цими штампами, з сережками Придніпров'я VI—VII ст. дозволяє твердити, що тиснення за допомогою штампів і збільшення в зв'язку з цим продукції ремесла почалось не в X ст., а значно раніше. До цього слід додати, що деякі антропологічні фібули VII—VIII ст. виготовлялись безперечно за допомогою штампів.

Прагнення до прискорення виробництва ще виразніше проявляється в іншій галузі ювелірного ремесла — ливарництві. Показником прагнення до забезпечення масовості продукції ливарного ремесла є поява кам'яних ливарних форм, розрахованих на довготривале використання, на багаторазові відливки; що позбавляє майстра необхідності частого виготовлення ливарних форм з нетривкого матеріалу (глини) і прискорює, таким чином, процес виробництва.

Виготовлення камінних ливарних форм — складна і трудомістка робота — могло себе виправдати тільки при умові масовості продукції та забезпеченості збуту.

Дуже інтересна і показова в цьому відношенні ливарна форма (рис. 1), виявлена нами в 1949 р. при розкопках могильника біля с. Табаївка (за 20 км на північ від Чернігова), в кургані з трупоспаленням, що датується IX—X ст.

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 521.

² Там же, стор. 432.

³ Г. Ф. Корзухина, О технике тиснения и перегородчатой эмали в древней Руси X—XII вв., КС ИИМК, в. XIII, стор. 45—53.

⁴ Б. А. Рыбаков, Цит. праця, стор. 304—305.

Ливарна форма зазначеного часу — знахідка досить рідка і тому заслуговує на особливу увагу, насамперед, щодо техніки її виготовлення, оскільки вказана формочка сама по собі за досконалістю виготовлення являє витвір високої ювелірної майстерності.

Форма двостворчаста і складається з двох майже квадратних шиферних плиток розміром $9,5 \times 9,5$ см і товщиною в середньому 0,8 см. Площини плиток з внутрішньої, робочої, сторони дуже рівні й старанно відшліфовані. З зовнішньої сторони плитки також відшліфовані, але недбайливо, і не зовсім рівні; місцями збереглися западинки, що утворились, мабуть, під час стесування каменю. На бокових площинах є сліди розпилювання каменю. На зовнішній стороні однієї плитки збереглися сліди випробування інструмента: три концентричні кола

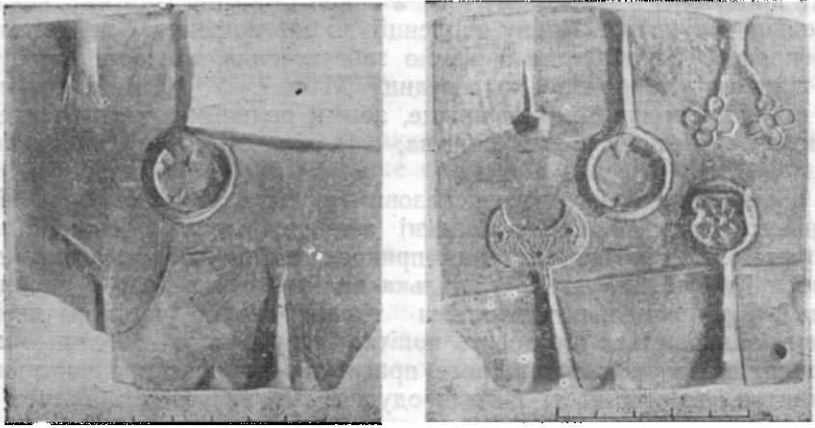

Рис. 1. Ливарна форма з кургана II Табаївського могильника.

радіусом 5—7 та 11 мм, які, судячи по стертості ямки в центрі, були прокреслені розсувним циркулем, багато нарізок та рисок, серед яких помітні нібито кілька літер.

Форма призначалась для відливання шести предметів-прикрас: 1) лунниці, орнаментованої тонкими лініями та імітацією трьох крупних зернин, обведених тоненькими колечками; 2) підвіски, чи бляшки, прикрашеної семипелюстковою квіткою; 3) двох, мабуть, нашивних бляшок, що являють собою розетки з п'яти маленьких колечок; 4) гудзика з вушком; 5) кільця із скошеними боками. Гніздо для відливання кільця вирізано відповідно на обох плитках. Так, очевидно, вирізувалось гніздо для відливання гудзика, але ця частина другої плитки відламана. Для відливання речей з вушками з наскрізними отворами прорізані жолобки для металевих вкладишів. Розтоплений метал вливався через воронкоподібні литки, що підведені до формочки кожного предмета окремо.

У верхньому кутку однієї створки є глибоке гніздо, якому, цілком очевидно, відповідала на другій створці металева шпонка. Таке саме пристосування, мабуть, було і у протилежному кутку, який, на жаль, зовсім відламаний на одній створці та дуже зіпсований на другій. Крім того, для з'єднання обох створок з точністю і нерухомістю, необхідно при відливанні об'ємних речей, на кожній створці додатково є два пазики, які розміщені на обох створках і призначались, мабуть, для металевих вкладишів.

Виготовлення цієї форми вимагало високої кваліфікації майстра, озброєного тонким і різноманітним інструментом, номенклатуру якого приблизно можна встановити.

1. Для виготовлення плиток потрібні були: а) пила, б) сокира чи тесло, в) шліфувальник.

2. Для вирізування форм — г) різці кінцеві з поперечним лезом, шонайменше двох розмірів — широкі (для вирізування широкої площі, наприклад лунниці, бляшки з пелюстками) та вузькі (для вирізування вузьких площин, наприклад вушка лунниці, пелюстки на бляшці); д) різці жолобчасті з поперечним лезом (для вирізування форми гудзика та ін.); робота таким різцем добре помітна на одному литку; е) різці жолобчасті з поздовжнім лезом, можливо, з двома лезами; робота такими різцями добре помітна на литках; є) вістря чи шильце, дуже тонке (для вирізування, наприклад, кілець навколо зернин на лунниці); ж) свердло (для виготовлення імітації зернин, гнізда для шпонок, що скріплювали створки); з) циркуль (сліди роботи ним, як зазначалось, є на зовнішній площині однієї плитки).

Таким чином, всього для виготовлення табаївської ливарної форми потрібно було близько 10 інструментів, рахуючи тільки ті, без яких не могла виконуватись та чи інша операція. Перелічені інструменти могли, зрозуміло, використовуватись і для обробки дерева або кісті, але використання їх для роботи по каменю вимагало вищої якості матеріалу — для їх виготовлення, безперечно, потрібна була більш тверда сталь.

Висока техніка виготовлення зазначеної форми вимагала значного досвіду майстра, який міг бути нагромаджений, зрозуміло, лише протягом довгого часу. Це дає цілком певні підстави твердити, що X ст. не є часом появи кам'яних ливарних форм і пов'язаного з цим масового виробництва ливарних ювелірних виробів. Це явище, безперечно, характерне для економічного життя східнослов'янських племен ранішого часу. На це вказує знахідка двобічної кам'яної ливарної форми у нижніх шарах Старої Ладоги, що датуються VII—VIII ст.¹, та знахідки кам'яних ливарних форм у древньому Пскові, частина яких датується, можливо, навіть серединою I тисячоліття².

Щодо масовості продукції табаївська форма особливо показова, оскільки розрахована на виготовлення не одного якогось предмету, а ряду предметів одночасно.

Знахідка в табаївському кургані цікава ще в одному відношенні. Табаївський могильник залишений населенням невеликого древньоруського городка Оргощ, згаданого в літопису під 1159 р.³. Залишки його досить доброї збереженості, із значними укріпленнями, знаходяться на протилежному могильнику, лівому березі р. Білоус, біля сучасного с. Рогоща.

Древній Оргощ, як показали наші дослідження 1949 р., виник не раніше IX—X ст., і до числа великих древньоруських міст цього часу його, зрозуміло, віднести не можна. Знаходиться він до того ж у невеликому замкнутому лісовому районі, оточеному болотами. В давнині тут було досить багато дрібних сільських поселень, на задоволення попиту населення яких і працював табаївський ювелір. Отже, якщо ще зовсім недавно було «важко думати, що ювелірне виробництво мало повсюдне поширення»⁴ і що більше значення воно могло мати лише у великих містах, то тепер, у світлі знахідки в Табаївці, знахідок у Пскові, Старій Ладозі, Пересопниці, можна з цілковитою впевненістю твердити, що ювелірне ремесло, до того ж розраховане на масове виробництво

¹ В. И. Равдоникас, Старая Ладога, СА, XII, стор. 26—38.

² С. А. Тараканова, Новые материалы по археологии Пскова, КС ИИМК, в. XXXIII, стор. 57.

³ Летопись по Ипатскому списку, СПб, 1871, стр. 343.

⁴ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, Ученые записки МГУ, в. 99, М., 1946, стор. 131.

і збут продукції, мало в дійсності повсюдне поширення і не тільки у великих, а й у малих містах, і не тільки в XII чи навіть XI ст., а в значно раніший час — в X і XI ст., а можливо, і ще раніше.

Масовість продукції ремісничого виробництва досить виразно простежується і в гончарстві.

Поява гончарного ремесла починається з появою гончарського круга. У Середньому Придніпров'ї, в районі культури полів поховань, розповсюдження гончарського круга і пов'язане з ним відокремлення гончарного ремесла проходило ще в першій половині I тисячоліття. В усякому разі, вже в III ст. різноманітний посуд прекрасної роботи використовується дуже широко і є однією з характерних особливостей пам'яток культури полів поховань.

Невивченість пам'яток другої половини I тисячоліття до IX—X ст., розгляд пам'яток роменсько-боршевської культури як явища, спільного для всіх слов'янських племен цього часу, приводили до думки, що «III—V ст. є єдиним і до того ж коротким періодом існування у Подніпров'ї гончарського круга» і що «знову він з'являється лише в IX—X ст.»¹.

Дослідження останніх років показали цілком певно, що гончарне ремесло з застосуванням гончарського круга, яке почалося в першій половині I тисячоліття, не припинилось, а, поєднуючись з домашнім керамічним виробництвом без гончарського круга, продовжувало існувати безперервно до епохи Київської Русі. Тут має місце до певної міри зміна керамічних форм, яка не свідчить ні про культурний занепад, ні про історичний розрив між антським і киеворуським етапами історії східних слов'ян.

У другій половині I тисячоліття застосування гончарського круга значно поширюється і охоплює вже досить велику територію. На поселенні Лука-Райковецька (поблизу відомого Райковецького городища на Бердичівщині) VII—VIII ст. та на інших подібних до нього поселеннях у Західній Волині й Закарпатті поряд з ліпною керамікою значне місце займає кераміка гончарна, яка своїми характерними рисами наближається до кераміки Київської Русі IX—X ст. На поселенні Лука-Райковецька виявлені, очевидно, рештки самого гончарного виробництва: в одній з землянок, розкопаних тут у 1948 р., була виявлена яма близько 0,70 м у діаметрі і до 1 м глибини, заповнена глиною, можливо спеціально заготовленою для керамічних виробів.

Кружальна кераміка відома також і з інших поселень цього ж часу, як наприклад, з Пастирського городища, з поселень в околицях Канева, де вона має вже всі типові риси кераміки Київської Русі IX ст., але сполучається ще з ліпною керамікою.

На території Лівобережжя спостерігаємо в основному таку ж картину. Вже на поселеннях ранньороменського часу (VII—VIII ст.) типу Волинцевського², як і в могильниках, що їх супроводять, гончарна кераміка представлена досить добре. Це посудини з високим циліндричним горлом, орнаментовані пролощеними смугами або хвилястими горизонтальними лініями.

В наступний час, у VIII—X ст., в період роменських городищ простежується така сама картина. Поряд з характерною ліпною керамікою роменського типу в одних і тих же житлах, навіть в одній печі зустрічається і кружальна кераміка, типова для пам'яток Київської Русі IX—X ст., яка добре відома по курганних матеріалах цього часу на всій слов'янській території. Виготовлення цієї кераміки тут же на місці не

¹ Б. А. Рыбаков, Цит. праця, стор. 45.

² Д. Т. Березовець, Дослідження на території Путивльського району, Сумської області, АП, т. III, К., 1952, стор. 249.

викликає сумніву, оскільки в деяких випадках тут зустрінуто кераміка, що поєднує в собі риси, характерні, з одного боку, для ліпної кераміки роменського типу і для кружальної кераміки Київської Русі — з другого.

Таким чином, гончарне ремесло, яке виникло на початку I тисячоліття, досягає в середині і другій половині тисячоліття дальшого розвитку і набирає великого поширення. Але протягом довгого часу воно існує поряд з домашнім керамічним виробництвом, бо не може остаточно його усунути.

В кінці I тисячоліття становище істотно змінюється. В древньоруських курганних могильниках Середнього Придніпров'я IX—X ст. відома вже виключно кружальна кераміка. Рогощанське городище, яке засновано не пізніше IX—X ст., дає також тільки кружальну кераміку. Все це свідчить про те, що в IX—X ст. ліпна кераміка вийшла з ужитку.

Суть справи полягає, отже, не в тому, що на цей час гончарський круг з'являється знову, а в тому, що гончарне ремесло остаточно витісняє домашнє керамічне виробництво, принаймні в досить широких, найрозвиненіших районах древньої Русі.

Щодо масовості продукції гончарне ремесло особливо показове. На відміну від продукції, скажімо, ювелірного ремесла, що зберігається протягом довгого часу і може переходити навіть від покоління до покоління, продукція гончарства дуже недовговічна, про що свідчать величезні скупчення битого посуду в культурних нашаруваннях поселень. З цього, отже, цілком очевидно, що гончарне виробництво, особливо після його повної перемоги над домашнім керамічним виробництвом без гончарського круга, обов'язково повинно було бути виробництвом масовим, яке, будучи забезпечене постійним попитом, неминуче стає виробництвом на широкий ринок.

Ми торкались лише двох галузей ремесла, дані яких, в силу специфіки самого виробництва, найбільш показові щодо масовості продукції ремісничого виробництва. Але цілком очевидно, що ні ювелірне, ні гончарне ремесло не можуть існувати ізольовано. Рівень як технічного, так і особливо економічного розвитку тієї чи іншої галузі ремесла нерозривно пов'язаний не тільки з рівнем розвитку інших галузей ремесла, а і з рівнем економічного розвитку суспільства в цілому. Перехід до масової ремісничої продукції обумовлений серйозним піднесенням основної галузі народного господарства — землеробства, звільненням значної частини землеробської продукції для обміну на продукти ремісничого виробництва, що, безперечно, свідчить про встановлення і поширення постійних риночних зв'язків між виробничниками і що кінець кінцем відбиває перемогу феодальних відносин.

2

Писемні джерела при всій їх уривчастості і неповноті щодо відомостей, які торкаються ремесла, цілком певно свідчать про те, що «ремесло Київської Русі мало типовий середньовічний характер»; що в Київській Русі вже в середині XI ст. мали місце, принаймні у деяких галузях ремесла, типові середньовічні інститути — ремісничі об'єднання і виділення ремісничої верхівки, яка відіграла помітну роль у суспільному і політичному житті країни¹.

Це явище, треба думати, бере свій початок в більш ранній час. В усякому разі, археологічні дані дозволяють, як нам здається, твердити, що виділення багатой ремісничої верхівки відбувалося в значно раніші часи. Винятково важливою в цьому відношенні групою археологіч-

¹ Див. М. Н. Тихомиров, Цит. праця, стор. 127—139, 158—159.

них пам'яток є поховання, наявність ремісничих інструментів в інвентарі яких вказує на зв'язок похованих з ремісничим виробництвом. Кількість таких поховань дуже незначна, але майже всі вони визначаються багатством і специфічністю інвентаря та обряду.

Щодо поховання з Табаївки, то воно в цьому відношенні вимагає деяких зауважень. Розглянута вище ливарна форма знайдена не на похоронному кострі, що знаходився на рівні давньої поверхні, на глибині 2,30 м від вершини, а в насипу кургана, в південно-східній його частині, на глибині 1,60—1,70 м. Необхідно, отже, насамперед з'ясувати відношення цієї знахідки до самого поховання.

Звертає на себе увагу той факт, що обидві створки формочки знайдені в різних місцях. Більше того, два уламки одної створки, в яких дуже добре позначається свіжий злам і які точно прийшлися один до одного, були також знайдені в різних місцях. Слід зазначити також, що сам насип у цій частині кургану дуже пухкий, перемішаний і, цілком певно, перекопаний пізніми впускними могилами, три з яких розташовані поруч, саме в цій частині насипу. Все це, безперечно, вказує на те, що форма знайдена не на своєму початковому місці, а була зрушена з місця і розкидана при спорудженні пізніх могил, при цьому одна створка була навіть розбита на кілька кусків.

Постає питання — де ж саме знаходилась спочатку форма?

Форми, безперечно, були дуже дорогі. Ще навіть у XIII ст. київський ювелір, рятуючись від татар за стінами Десятинної церкви, приніс із собою найдорожчий свій скарб — ливарні форми¹. Вважати, отже, що розглядувана нами форма була просто кинута безцільно в насип при його спорудженні або ж випадково загублена тут ким-небудь з учасників похорону, навряд чи можуть бути якісь серйозні підстави. Нам здається, що найімовірніше вона була покладена на місці тризни, рештки якої були виявлені у верхній частині насипу. Це тим вірогідніше, що кострище тризни дуже зруйноване пізнішими похованнями, і рештки його у вигляді кусків обпаленої глини і землі, вугликів та обгорілих кісточок неодноразово зустрічались саме у південно-східній частині насипу, в районі, де була знайдена форма.

Вважати, що форма принесена в дар покійному, не має ніяких підстав. Таку знахідку не можна було б пояснити, якщо припустити, що вона не мала прямого відношення до того становища, яке займав за життя похований. До того ж є підстави твердити, що взагалі на місці тризни звичайно клали лише ті речі покійного, які були саме найхарактернішими для нього за життя, наприклад для воїна — зброя². Наведені міркування, на нашу думку, дають підстави віднести знайдену форму до поховального комплексу та вважати, що похований був ремісником-ювеліром.

Курган з цим похованням є одним з найбільших у Табаївському могильнику — висота його 2,30 м, діаметр понад 15 м. Саме поховання являє собою досить значне кострище розміром 2 × 4 м і товщиною у центрі до 0,15 м. Складається воно з великої кількості попелу, вугілля, обгорілих деревин та плах (деякі довжиною 1,5—2,5 м) і величезного скупчення перепалених кісток — близько 10 кг, що майже в 3—4 рази перевищує кількість перепалених кісток у середніх курганах того ж могильника. Серед перепалених кісток багато кісток коня. Отже, на кострищі, як і в інших багатих курганах, було спалено коня. Тут виявлено також досить багатий інвентар, зокрема розкішний поясний набір, що складається з 60 бронзових бляшок кількох типів, то-тожніх бляшкам з найбагатших курганів Чернігова і Шестовиці. Таким

¹ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 119—121.

² Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА, № 11, М., 1949, стор. 34.

чином, за всіма даними розглядуване поховання Табаївського могильника належить до багатих древньоруських поховань IX—X ст.

Курган пересопницького ювеліра також найбільший у могильнику. Тут виявлено дерев'яний зруб, на дні якого на дощатій підлозі, укладений на підстилці з попелу і вугілля, стояли дерев'яне відерце з залізною оковкою та труна, присипана зверху попелом. При померлому молодому чоловікові, крім набору штампів, маленького молоточка, коваделка та гирок у дерев'яній скринці і двох вагів, виявлено срібний перстень, срібний медальон, рештки пояса з двома бронзовими привісками та бронзовим кільцем, на якому привішені були ключ, ніж і кинджал¹. Поховання пересопницького ювеліра як за обрядом, так і за кількістю і характером інвентаря належить до найбагатших поховань. І склеп і труна в ньому були найбільшими з подібних споруджень, виявлених у західній Волині розкопами 1897 р. Склепів взагалі виявлено всього тільки 17 на 260 курганів. Знахідок при похованні, правда, було небагато, проте звичайні кургани цього району взагалі відзначались або повною відсутністю, або ж винятковою нечисленністю знахідок.

Справа, проте, не тільки в багатстві інвентаря, але і в характері його та всього поховального комплексу, в тому числі і поховального обряду, що відбивають не лише майновий, але і суспільний стан похованого.

Найбільш інтересним з цього погляду є одне поховання Шестовицького могильника за 12 км на південь від Чернігова з розкопок П. І. Смоличева. Ремісничі інструменти з цього поховання описав Б. О. Рыбаков², але повністю воно ще не опубліковане, тому вважаємо за необхідне докладніше зупинитись на ньому.

Цей курган належить до найбільших курганів Шестовицького могильника. Під курганним насипом влаштовано було великий дерев'яний склеп, на дні якого виявлено парне поховання — чоловіка і жінки — в супроводі коня. При похованих знайдено багатий інвентар: ремісничі інструменти, зброя, предмети прикрас та ін. Опишемо коротко основні знахідки.

1. *Ремісничі інструменти*: ковальські клещі невеликого розміру — 29 см довжини; маленький двобічний молоточок довжиною 6 і шириною 1,5 см; маленьке пірамідальне коваделко висотою 4 і шириною 2,2 см; тесло у вигляді широкої лопаточки 12 см довжини і шириною леза 7,5 см; залізний предмет у вигляді лопаточки довжиною 4 і шириною 2,2 см, можливо, також тесло; залізний предмет, схожий на ніж, але без гострого краю, колінчасто зігнутий посередині — довжиною 20 і шириною 1,3 см; кругле шильце довжиною 10 см. До ремісничого інструменту, можливо, слід віднести 4 ножі звичайного типу, залізний гачок довжиною 8 см та вузький тригранний шиферний брусок з загостреним кінцем довжиною 22 і шириною 1 см і три вагові гирки.

2. *Речі озброєння*: залізний меч так званого франкського типу з трикутним навершям, прикрашеним срібною насічкою; залізний кинджал, чи бойовий ніж, з бронзовою оковкою дерев'яних піхов; залізний наконечник списа листовидної форми; 13 наконечників стріл різної форми. До цієї групи знахідок належать речі кінської зброї — залізне стремено і пряжка від попоруги.

3. *Предмети прикрас і побуту*: намисто з 6 срібних лунниць, оздоблених зерню, і 71 намистина; срібний перстень з напівсферичним щитком, прикрашений зерню і філігранню; бронзові гудзики від одягу і взуття; золоті нитки позументу від оздоблення гаманця; уламки кістяного гребінця; бронзова пряжка, оздоблена плетінням; кресало з кременем;

¹ Е. Н. Мельник, Роскопки в земле Лучан, Труды XI АС, т. I, К., 1901, стор. 506—507, 540—542.

² Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стор. 29.

срібна оковка рогу тура, прикрашена чеканим орнаментом та «городками»; глиняний горщик з хвилястим орнаментом; фрагменти залізних ножиць, залізна оковка дерев'яного відра та деякі інші дрібні речі.

На підставі всього матеріалу і половинки саманідського діргема Наср-Ібн Ахмеда 929 р. поховання можна датувати десь серединою X ст.

Характером обряду та інвентаря, за винятком ремісничих інструментів, зазначене поховання нічим не відрізняється від усіх інших багатих дружинних поховань Шестовицького могильника, уже відомих в літературі¹. Його на перший погляд можна з однаковою певністю вважати і похованням дружинника і похованням ремісника. Питання про атрибуцію даного поховання особливо важливе, бо, як сповіщає Ібн-Мискавейх в опису походу русів у Бердаа в 943—944 рр. «у звичаї у них (тобто русів. — Б. Д.), щоб кожний носив зброю. Навішують вони на себе більшу частину інструментів ремісника, що складається з сокири, пилки, молотка і того, що схоже на них»². Справді, чи не маємо ми тут поховання дружинника, якому належать деякі ремісничі інструменти, про які пише Ібн-Мискавейх, що необхідні, на думку Б. О. Рыбакова, у далеких походах дружинників для спорудження човнів, ремонту зброї та ін.³ На це питання можна без вагань відповісти негативно. У переліченому ремісничому інструменті шестовицького поховання немає, по-перше, ні сокири, ні пилки, які справді необхідні у далеких походах. Усі ремісничі інструменти цього поховання дуже малих розмірів. Клещі, наприклад, мають всього 29 см довжини. Такими клещами, зрозуміло, орудувати у горні неможливо, сумнівно навіть, щоб ними можна було тримати дуже розпечене залізо, бо рука знаходилась від нього на відстані всього якихось 15 см. Молоточок та ковадлечко дуже схожі на інструменти з пересопницького поховання, але ще меншого розміру. Отже, вважати інструменти з шестовицького поховання знаряддями ремісника-коваля чи зброяра⁴ немає достатніх підстав — такими інструментами не можна викувати навіть наконечника стріли. Важко, зрозуміло, вирішити, чим саме займався шестовицький майстер, але безперечно тільки те, що він виконував якісь тонкі роботи, які навряд чи могли обумовлюватись потребами похідного життя дружинника. Нарешті, якби ця сторона дружинного побуту знаходила своє відображення в дружинних похованнях, то знаходження ремісничих інструментів у них було б явищем частим, а не винятково рідким, як це є справді.

Таким чином, і унікальність знахідки, і спеціалізованість інструментів, розрахованих на тонкі роботи, цілком певно вказують на те, що шестовицьке поховання не можна розглядати як звичайне поховання дружинника, і що похований, безперечно, мав відношення до ремісничого виробництва. Той факт, що це поховання не відрізняється від дружинних поховань, набирає особливого значення, тим більше що це знаходить собі підтвердження в інших аналогічних похованнях.

Найбільш показовим у цьому відношенні є одне з поховань Михайлівського могильника, розкопане В. О. Городцовим у 1902 р.⁵, в якому знайдений ложкоподібний тігель і дві глиняні ливарні форми для виготовлення прикрас. Дані про курган, на жаль, опубліковані дуже узагальнено, але, наскільки можна судити, він належав до досить багатих.

¹ П. Смоличев, Подвійні поховання X ст. коло Шестовиці на Чернігівщині, Записки Чернігівського наукового т-ва, т. I, Чернігів, 1931, стор. 56—64.

² А. Ю. Якубовский, Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа в 332—943/4 г., Византийский временник, т. 24, (1923—1926), Л., АН СССР, 1926, стор. 65.

³ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стор. 133, 229.

⁴ Там же.

⁵ Исторический журнал, 1903, № 3, стор. 1207—1208.

Тут знайдено понад 100 речей, які «повинні належати чоловікові й жінці, спаленим на одному кострищі з домашніми тваринами, птахами і плодами». Можливо, що на кострищі був спалений навіть і кінь, бо були знайдені кінські кістки і зуби. Серед речей, що належали чоловіку, на особливу увагу заслуговує меч так званого франкського типу. (поламаний з ритуальною метою), багатий поясний набір та залізна шпора.

Таким чином, всі обставини похорону та інвентар типові для дружинних поховань. Знайдені тут інструменти ливарника вже, безсумнівно, не можуть мати ніякого відношення до дружинного побуту і повинні розглядатись як свідчення того, що похований мав певне відношення до ювелірно-ремісничого виробництва.

Поховання № 50 (39) Гнездівського могильника з розкопок С. І. Сергеева¹, визначене Б. О. Рыбаковим як поховання зброяря-кольчужника, належить як за обрядом, так і за знахідками до середніх поховань могильника, але і тут деякі знахідки, особливо бойова сокира, «може навіть свідчать про дружинний характер його»².

У похованні пересопницького ювеліра серед інших речей знайдено і кинджал. Це особливо показово, оскільки предмети озброєння в могилах цього району — явище взагалі надзвичайно рідке: на 260 курганів усього 10 речей озброєння, в тому числі 4 наконечники до стріл, 2 з яких до того ж не відносяться до поховального інвентаря. У Табаївському кургані зброї, правда, не знайдено, але виявлений тут багатий поясний набір типовий саме для багатих дружинних поховань Гнездова, Шестовиці та ін.

Таким чином, усі розглянуті нами поховання IX—X ст., що мають відношення до ремісничого виробництва, належать до найбагатших поховань древньоруських могильників і в багатьох випадках не відрізняються від поховань дружинників і феодальної знаті Київської Русі. Це настільки разючий факт, що визначення цих поховань як поховань ремісників здається на перший погляд малоімовірним. Слід, проте, звернути увагу на ту обставину, що, незважаючи на високий рівень розвитку ремесла, його багатофаховість та масовість ремісничої продукції, кількість поховань, відзначених ремісничими інструментами, дуже незначна. Зрозуміло, що серед величезної маси відомих нам поховань IX—X ст. і насамперед з могильників найдавніших городських центрів, значне місце займають поховання ремісників, які склали основний прошарок міського населення. І той факт, що за даними інвентаря поховань відношення похованих до ремісничого виробництва фіксується рідко і відзначається при цьому багатством інвентаря та обряду, свідчить про те, що тут ми маємо справу лише з певною групою ремісників.

Яке місце займає ця група ремісників у процесі суспільного виробництва, сказати важко. Здається найімовірнішим, що в даному разі ми маємо справу з ремісничою верхівкою, можливо власниками ремісничих майстерень, або з такими ремісниками, які користуються в тій чи іншій формі чужою працею.

Слід, між іншим, відзначити ще один істотний факт. В ряді випадків у вказаних похованнях поряд із знаряддями ремісничої праці є знахідки, які вказують на зв'язок похованих з торговельною діяльністю. Так, у похованні пересопницького ювеліра знайдено дві ваги і цілий набір гирок. Вагові гирки знайдені також у ремісничих похованнях Шестовиці і Гнездова. Ці знахідки певно вказують на те, що поховані в роз-

¹ А. А. Спицын, Гнездовский могильник в раскопках С. И. Сергеева, ИАК, в. 15, СПб, 1905, стор. 40.

² Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стор. 229—231.

глядуваних нами похованнях були одночасно і ремісниками і торговцями, що цілком відповідає стану ремісників у період середньовіччя, коли «ремісники були одночасно і купцями»¹. Для ремісничої верхівки це очевидно, було особливо характерним і в значній мірі сприяло її збагаченню і просуванню по соціальній шкалі.

Все сказане дозволяє прийти до висновку, що в могильниках IX—X ст. ми знаходимо поховання лише тієї частини ремісників, які багатством і специфічністю інвентаря та обряду наближаються до поховань феодальної верхівки древньоруського суспільства, а в деяких випадках навіть зовсім від них не відрізняються, що, видимо, цілком правильно відбиває дуже важливу сторону реальної дійсності — майнове і соціальне становище ремісничої верхівки, як прошарку складного за своєю структурою пануючого класу ранньофеодального суспільства — Київської Русі.

Сказаному можна знайти певні підтвердження у писемних джерелах. На сторінках нашого літопису досить рано з'являються звістки про пануючу верхівку древньоруського суспільства — «старцев градських», «нарочитой чади», «нарочитых мужей», «бояр» та ін. З ними князь радиться у важливих політичних справах, з ними він святкує знаменні події в житті держави, з ними бенкетує і веселиться. Серед цієї знаті, що оточувала князя, були і представники ремісничої верхівки.

Серед відомих нам по іменах представників древньоруської знаті XI ст. ми знаходимо Ждана Микулу «бьяше человек Вышгород старой огородником», відомого своїми багатими бенкетами. Цей самий вишгородський «огородник» — будівельник Микула, на думку деяких дослідників, брав у 1072 р. участь у складанні «Правди Ярославичей», поруч з відомими боярами: Чудіним, що тримав тоді Вишгород, воеводою Костячкою, проти якого виступали в 1068 р. княгині, Никифором Киянином, двір якого згаданий у Початковому літопису, митрополитом та духовенством².

Вишгород — одне з найбільших древньоруських міст — найтісніше пов'язаний з Київським княжим домом. «Городники», зокрема вишгородські, видимо, раніше інших об'єдналися в ремісничі корпорації, що являли собою вже в середині XI ст. серйозну політичну силу. Проте немає все ж підстави вважати, що суспільне становище старости вишгородських «городників» істотно відрізняється від становища ремісничої знаті інших «городів» та інших галузей ремесла. Можливо, що вибір у даному випадку пав на Микулу, на представника саме вишгородської ремісничої верхівки, головним чином тому, що з'їзд Ярославичей у 1072 р. відбувався у Вишгороді і з п'яти його учасників два мають певне відношення саме до цього міста. Так чи інакше, ясно одне — що тут маємо справу з процесом, який зайшов уже досить далеко, що явище, яке зафіксоване у XI ст., характеризує вже цілком оформлене феодальне суспільство. Поховання ремісників фіксують це явище у більш ранній час, у всякому разі вже в X ст., і той факт, що реміснича знать уже в X ст. в усвідомленні свого суспільного буття, яке знайшло вияв у могильних пам'ятках, не відрізнялась від інших груп пануючого класу древньої Русі, вказує на те, що початок процесу формування ремісничої знаті відноситься до більш раннього часу, що на X ст. реміснича знать, її суспільне становище та політична роль вже цілком склалися, що в повній мірі відповідало сформованому феодальному устрою Київської держави в цілому.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IV, стор. 141.

² Див. М. Н. Тихомиров, Исследование о Русской правде, М., 1941, стор. 64—65.

Д. И. БЛИФЕЛЬД

К ВОПРОСУ О РЕМЕСЛЕ И РЕМЕСЛЕННИКАХ В КИЕВСКОЙ РУСИ IX—X вв.

Резюме

Для изучения товарного производства раннефеодального общества особый интерес представляет ремесло IX—X вв. Как показывает археологический материал, во второй половине I тысячелетия некоторые отрасли ремесленного производства, как например ювелирное и керамическое, достигли высокого технического уровня, что обеспечивало массовость продукции ремесла, рассчитанной, следовательно, на широкий рынок.

Погребения ремесленников IX—X вв. не очень многочисленны и выделяются богатством инвентаря и пышностью обряда, приближаясь в этом отношении во многих случаях к погребениям дружинников. По-видимому, среди многочисленных древнерусских погребений IX—X вв. выделяются погребения не всех ремесленников, а только богатой ремесленной верхушки. Такая глубокая имущественная дифференциация ремесленников вполне отвечает феодальному характеру Киевской Руси IX—X вв.
